Тетяна Левченко, *кандидат педагогічних наук, доцент*
кафедри української мови та методики навчання
Тетяна Чубань, *кандидат філологічних наук, доцент*
кафедри української мови та методики навчання
Державного вищого навчального закладу
"Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди"

ВИДОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛЬНИХ БАГАТОЗНАЧНИХ ДІЄСЛІВ

У статті досліджено питання про значення спостереження над дієсловом при вивченні української мови; схарактеризовано видові особливості вербальних багатозначних дієслів; описано основні типи співвідношень між парновидовими й одновидовими лексико-семантичними варіантами багатозначних дієслів, наведено приклади.

Постановка проблеми. Лінгвістична підготовка учителів української мови передбачає вивчення і такого навчального курсу, як сучасна українська літературна мова. Важливим є зміст навчального матеріалу, який вміщує і традиційні відомості, новітні досягнення у філології. Серед основних питань морфології, які вивчають студенти філологічних факультетів, – питання про специфіку вираження самостійних та похідних категорій дієсловами сучасної української літературної мови. Категорії часу, способу, виду дієслова здавна привертали і продовжують привертати увагу дослідників. Про це свідчать численні наукові праці, в яких запропоновано різні тлумачення теоретичних засад цих категорій (В.В. Виноградов, Ю.С. Маслов, А.В. Бондарко, В.М. Русанівський, І.Р. Вихованець та інші), а також праці прикладного характеру, присвячені передусім практичним питанням формування видових кореляцій (К.Г. Городенська [3], А.Н. Тихонов [5] та інші).

Сучасний стан розвитку морфології тісно пов'язаний з ідеєю про необхідність аналізу внутрішньої структури власне-дієслівних категорій, зокрема категорії виду як основної загально дієслівної категорії. Вчення про аспектологію, як галузь мовознавства, почало формуватися значно пізніше, ніж, наприклад, морфологія і синтаксис, але воно має вже досить сталу систему базових понять, відображену в теоретичних працях і підручниках.

Перед викладачами української мови стоїть сьогодні завдання у процесі вивчення українського дієслова не тільки виявляти знання граматичних правил і граматичних парадигм, а й ознайомлювати з видовою структурою вербальних дієслів та видовими кореляціями відіменних дієслів, виявом похідних граматичних категорій дієслів.

Вербальні дієслова функціонують як назви трьох ономасіологічних сутностей, а саме як назви дій, процесів, станів. Дієслова зі значенням дії становлять домінанту дієслівної системи. Вони позначають діяльність, яка породжується людиною.

За відношенням до категорії виду дієслова поділяються на одновидові, парновидові та двовидові. З цим поділом можна було б погодитися, якби всі дієслова були однозначними, виражали одне лексичне значення. Оскільки переважна більшість дієслів сучасної української мови є багатозначними, а їхня здатність утворювати префіксальні відповідники доконаного виду ставиться в пряму залежність від лексичного значення, а саме від спрямованості вираженої дієсловом дії до своєї внутрішньої межі, то кваліфікація багатозначного дієслова як парновидового означає, що в межах усіх своїх лексичних значень (лексико-семантичних варіантів – ЛСВ) воно має префіксальні кореляти доконаного виду. Але насправді це не так. На рівні одного, рідше кількох ЛСВ, багатозначне дієслово здатне корелювати за видом, тоді як решта лексичних значень унеможливлює формування видових пар. Поєднання в одній дієслівній лексемі парних і непарних за видовою ознакою ЛСВ лінгвісти трактують або як видову неоднорідність багатозначного дієслова, або як часткову видову співвіднесеність ЛСВ дієслова.

Аналіз основних досліджень. У працях "Словотвірна структура слова" (автори: К.Г. Городенська, М.В. Кравченко), "Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці" (автор: А.П. Загнітко) та статтях К.Г. Городенської "Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення" і "Видові протиставлення в системі сучасних

© Т. Левченко, Т. Чубань, 2008

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

дієслів" описано особливості українського дієслова, видову структуру вербальних дієслів та видові кореляції відіменних дієслів, вияв похідних граматичних категорій дієслів.

Мета статті: встановити типи співвідношень між парновидовими ЛСВ й одновидовими у багатозначних дієслів сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу. Загал вербальних дієслів належить до багатозначних, одноота двозначні становлять меншість. Співвідношення між парновидовими ЛСВ у багатозначних дієслів різне. Воно залежить від граничності / неграничності їх значень. Обстеження всього масиву багатозначних вербальних дієслів (три і більше лексичних значень) за цим семантичним критерієм дало змогу встановити такі основні типи співвідношень між парновидовими й одновидовими ЛСВ багатозначних дієслів:

1. Усі ЛСВ багатозначного дієслова мають негранічний характер, через що всі вони непарні за видовою ознакою. Такі багатозначні дієслова є одновидовими дієсловами недоконаного виду в межах всіх своїх лексичних значень. До них належать всі багатозначні дієслова зі значенням звучання, звукового вияву, різноспрямованого руху, а також частина дієслів мовлення.

2. Тільки одне лексичне значення багатозначного дієслова має граничний характер. У дієслів на позначення дій таким найчастіше буває пряме значення. Лише в межах цього значення багатозначне дієслово є парновидовим, на рівні інших лексичних значень воно має статус одно-видового дієслова недоконаного виду. Так, наприклад, у п'ятизначного дієслова *шити* граничним є пряме значення "виготовляти одяг, взуття і т.ін., з'єднуючи його частини, нитками", на основі якого воно співвідноситься з доконаним корелятом пошити, утвореним за допомогою префікса *по-*. Решта його значень виражає такі дії, які не спрямовані на досягнення своєї внутрішньої межі, що унеможливлює видові кореляції дієслова шити на рівні цих негранічних лексичних значень, зокрема таких, як: 1) "скріплювати, з'єднувати ниткою за допомогою голки частини чого-небудь" (чиєсь постійне професійне заняття), напр.: *Набрала я додому роботи, сиджу та шию* (І. Нечуй-Левицький); 2) "вишивати, розшивати що-небудь", напр.: *Настя шила й очей не підводила. їй здавалося, що вона вистеляє тими квітками та рушниками стежку до своєї долі. Вишивала вона червону квітку* (І. Нечуй-Левицький); 3) "замовляти, виготовляти одяг, взуття де-небудь, у когось", напр.: *Шити в ательє; Шити в кравчині;* 4) "виготовляти щось (зошити, книжки і т.ін.), скріплюючи його частини нитками, дротом", напр.: *Шити журнал;* "прикріплювати, скріплювати дошки цвяхами, шпонами", напр.: *Шити шалівку.* Отже, у видовій структурі п'ятизначного дієслова *шити* виділяється один парновидовий ЛСВ і чотири одновидових ЛСВ абсолютного недоконаного виду.

Аналогічна видова неоднорідність характерна і для чотиризначного вербального дієслова *прати*, що виражає конкретну фізичну дію, спрямовану на предмет. Лише в межах свого першого ЛСВ, який представляє пряме лексичне значення, воно вступає у видову кореляцію з дієсловом *попрати*, пор.: *Дівчата перуть собі хустя* (Леся Українка). Інші три ЛСВ цього дієслова, два з яких передає переносні значення, а один – розмовне, непарні за видовою ознакою. Одновидовим дієсловом *прати* є тоді, коли воно виражає значення "лити, періщити". Видова неспіввідносність дієслів на рівні переносних значень зумовлена тим, що, розвинувшись на основі прямих значень, вони втрачають властиву останнім граничність дій.

3. Два і більше ЛСВ багатозначного дієслова мають граничний характер. У межах цих значень воно формує пари за допомогою того самого префікса або різних префіксів. Видова структура таких багатозначних дієслів характеризується переважанням парновидових ЛСВ над одновидовими. Так, наприклад, п'ятизначне дієслово *м'яти* співвідноситься за видовою ознакою на рівні чотирьох своїх ЛСВ, причому для кожного з них відповідник доконаного виду утворюється за допомогою спільного перфективного засобу – префікса *по-*. Серед парновидових ті ЛСВ, які виражають дії, що можуть досягти своєї внутрішньої межі.

Асиметричним є співвідношення між парновидовими і неспіввідносними за видовою ознакою ЛСВ шестизначного вербального дієслова *писати*, тому що на базі чотирьох з них воно формує видові пари з дієсловом доконаного виду написати. До них належать ЛСВ, які виражають граничні дії, а саме: 1) "зображувати рукою на папері або іншому матеріалі графічні знаки", пор.: *А писав Йосип – куди краще від самого дяка... папір наче калачиками устеле, – літери рівні, круглі* (Панас Мирний); 2) "повідомляти про щонебудь письмово або у пресі, звертатися до когонебудь письмово, надсилати комусь листа", пор.: *– Ви даєте мені слово, що не писатимете про те, що побачите й почуєте тут* (Ю. Смолич); 3) "складати і записувати який-небудь текст", пор.: *Я був весь у полоні любові до чудесного Далекого Сходу і сценарій писав з великим натхненням* (О. Довженко); 4) "створювати твір

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

живопису", пор.: *Тепер він увесь час і сили віддавав автопортретам: писав себе і в мундирі, і в сюртуку, і в білому, в чорному кашкетах.* Два ЛСВ дієслова *писати* виражають дії, які не передбачають досягнення своєї внутрішньої межі, тому вони є одновидовими. Це стосується значень "володіти письмом якої-небудь мови" (напр.: *читати й писати по-українському)* та "займатися літературною діяльністю, бути письменником".

Видова структура шестизначного вербального дієслова *мазати* характеризується не лише переважанням парновидових ЛСВ над одновидовими, а й тим, що воно співвідноситься з різними префіксальними відповідниками доконаного виду не тільки на рівні кожного ЛСВ, а й у межах того самого ЛСВ. Як виразник граничного лексичного значення "покривати шаром чогось рідкого, липкого або жирного" (з лікувальною, захисною та іншою метою) дієслово *мазати* співвідноситься з двома доконаними відповідниками – дієсловами *помазати і намазати,* але вони не є рівноправними, взаємозамінними. їх вживання залежить від лексичної сполучуваності дієслова *мазати*. Значно ширший лексико-семантичний контекст у корелята доконаного виду *помазати,* пор.: *мазати – помазати (хліб маслом).* Напр.: *Перше я мазала руку йодом і мочила в солоній воді...* (Леся Українка). Видова форма *намазати* використовується в обмеженому лексико-семантичному контексті дієслова *мазати,* бо префікс *на-* не може повністю втратити своє локативне значення, пор.: *мазати — намазати (печатку чорнилом), мазати – намазати (губи помадою)* і под.

На основі розмовного значення "робити щонебудь брудним, нечистим", яке також має граничний характер, дієслово *мазати* формує видову пару з іншим перфективним корелятом – дієсловом *замазати* , пор.: *Діти мажуть брудом одяг – Діти замазали брудом одяг.* У межах третього лексичного значення – "промахуватися під час стріляння, у грі тощо", яке має формальний відтінок, дієслово *мазати* також має свій відповідник доконаного виду – дієслово *промазати,* напр.: *– От і промазав, – докірливо буркнув Марко Іванович. – Як і завжди мажеш. Хіба путній мисливець б'є всидячку?* (Я. Баш).

Усі ЛСВ багатозначного дієслова виражають дії, які спрямовані на досягнення своєї внутрішньої межі, що забезпечує такому дієслову повну видову співвіднесеність, тобто участь всіх його ЛСВ у видових протиставленнях. Слід зауважити, що багатозначних дієслів з парновидовими ЛСВ у дієслівній системі сучасної української мови порівняно небагато, тому що їх ЛСВ здебільшого представляють різні, а не однакові типи лексичних значень, які розрізняються за семантичною ознакою граничність / неграничність дії, а також за іншими ознаками, зокрема за стилістичними характеристиками, ступенем поширеності, що більшою або меншою мірою впливає на їх видову співвіднесеність. Якщо парні та непарні за видовою ознакою однозначні вербальні дієслова є здебільшого дієсловами тієї самої лексико-семантичної групи, то парновидові багатозначні дієслова такої послідовності не виявляють: з двох дієслів, що належать до однієї лексико-семантичної групи, одне має всі парновидові, а інші – парновидові и одновидові ЛСВ. Це зумовлено тим, що їх належність до відповідної лексико-семантичної групи визначається за одним-двома спільними лексичними значеннями, а не за всіма значеннями, повний збіг яких трапляється рідко.

Висновки. Отже, повну видову корелятивність можуть мати лише деякі багатозначні дієслова з різних лексико-семантичних груп, а не всі дієслова якоїсь лексико-семантичної групи. Усі лексико-семантичні варіанти багатозначного дієслова виражають дії, які спрямовані на досягнення своєї внутрішньої межі, що забезпечує такому дієслову повну видову співвіднесеність.

У рамках отриманих результатів можна намітити перспективу подальшого студіювання у цьому напрямку: простеження засобів видотворення у парновидових багатозначних дієслів.

1. Городенська К. Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук, думка, 1981. – 199 с.

2. Городенська К. Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення //Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С. 16 – 119.

3. Городенська К. Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів// Слово. Стиль. Норма: Зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 118 – 121.

4. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМКВО, 1990. – 132 с.

5. Тихонов А. Н. Глаголы с чистовидовыми приставками в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1963. – 20 с.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com